

РОЗДІЛ 11 ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

УДК 340.15:342.41 (477)

ВИДИ ТА АКсіОЛОГіЧНі ОСОБЛИВОСТі СВіТОГЛЯДНих ДЖЕРЕЛ ЄВРОПЕЙСЬКОГО ПРАВА

Меленко С.Г.,
д.ю.н., доцент, завідувач кафедри європейського права
та порівняльного правознавства
Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

Меленко О.В.,
к.ю.н., доцент кафедри правознавства
Буковинський державний фінансово-економічний університет

Виходячи зі змісту концепції світоглядних джерел європейського, у тому числі й українського, права, сформульованої академіком М. В. Костицьким, можна чітко визначити її архітектоніку, до складу якої належать такі складові елементи, як еллінська (давньогрецька) філософія права, теорія і норми римського права та християнська етика. Зазначені феномени, у свою чергу, є нічим іншим як потужними центрами, що об'єднують основоположні державно-правові та соціокультурні принципи «кристалізації», які не втрачали властиву їм актуальність впродовж історично визначених періодів еволюційного поступу людства. Саме аналізові аксіологічних особливостей світоглядних джерел європейського права й присвячується дана стаття.

Ключові слова: європейське право, світоглядні джерела, еллінська (давньогрецька) філософія права, римське право, християнська етика, міжнародне право.

Melenko S.G., Melenko O.V. / ВИДЫ И АКСИОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ МИРОВОЗЗРЕНЧЕСКИХ ИСТОЧНИКОВ ЕВРОПЕЙСКОГО ПРАВА / Черновицкий национальный университет имени Юрия Федьковича, Буковинский государственный финансово-экономический университет, Украина

Исходя из содержания концепции мировоззренческих источников европейского, в том числе и украинского, права, сформулированной академиком М. В. Костицким, можно четко определить ее архитеконику, в состав которой входят такие составляющие элементы, как эллинская (древнегреческая) философия права, теория и нормы римского права и христианская этика. Указанные феномены, в свою очередь, являются ничем иным как мощными центрами, объединяющими основополагающие государственно-правовые и социокультурные принципы «кристаллизации», которые не теряли присущую им актуальность в течение исторически определенных периодов эволюционного развития человечества. Именно анализу аксиологических особенностей мировоззренческих источников европейского права и посвящается данная статья.

Ключевые слова: европейское право, мировоззренческие источники, эллинская (древнегреческая) философия права, римское право, христианская этика, международное право.

Melenko S.G., Melenko O.V. / THE TYPES AND AXIOLOGICAL PECULIARITIES OF THE EUROPEAN LAW IDEOLOGICAL SOURCES / Yuriy Fedkovych National University of Chernivtsi, Bukovynian State Financial-Economic University, Ukraine

Taking into account the concept of the European and Ukrainian Law ideological sources, worked out by academician M. V. Kostytskyi, it is possible to clearly determine its architectonics, that is composed of the Hellenic (ancient Greek) Philosophy of Law, the Theory of Roman Law, and Christian Ethics. The above mentioned phenomena may be considered as powerful centers, consolidating the basic state-law and social-cultural principles, that have not lost their importance throughout the historically determined periods of the mankind's evolutionary development.

The synthesis of the above mentioned principles has stipulated the formation of new state-axiological categories, that performed certain representative functions, as well as expressed the moods and cravings of European society at various stages of its evolution. As a result of further synthesis of the above categories, there appeared a phenomenon of European and, consequently, Ukrainian Law. In this way, the sources under discussion have acquired the role of predicates of European Law.

The processes of formation of M. V. Kostytskyi's concept, concerning the ideological sources of European and Ukrainian Law, as well as their axiological essence, have been directly and indirectly affected by a range of specific factors. Each of them, both separately, and in a logical combination, played a significant axiological role. The above peculiarities include: the time of every ideological source formation and development and the factor of axiological filling of the above mentioned sources at a certain chronological stage of the society's civilization progress.

So, the article under discussion deals with the analysis of axiological peculiarities of the European and Ukrainian Law ideological sources.

Key words: European Law, ideological sources, the Hellenic (Ancient Greek) Philosophy of Law, Roman Law, Christian Ethics, International Law.

В часи кардинальних глобалізаційних змін, коли широко-спектральні комунікативні канали стали доступними як на рівні рядового члена соціуму, так і на рівні державних утворень, виникає нагальна потреба створення певного, загальнозрозумілого та загальноприйнятого універсуму, за допомогою якого стає можливим врегулювання нових різноманітних відносин, які повсякчас виникають як на особистісному, так і на державному рівнях. Зазначеним феноменом на даний час виступає європейське право, яке не лише отримало широке розповсюдження на європейському континенті, але й перетво-

рилося на вихідну основу створення та функціонування права міжнародного.

В процесі досконалого аналізу феномену європейського права з метою його подальшої уніфікації та широкого застосування у глобальному масштабі, виникає нагальна потреба визначення та глибинного дослідження його світоглядних основ. Адже не пізнавши витоків, неможливо пізнати саму аксіологічну сутність явища, тим більше його онтологічні аспекти.

Виходячи зі змісту концепції, сформульованої академіком М. В. Костицьким, до світоглядно-методологічних

джерел європейського, у тому числі й українського, права слід віднести еллінську (давньогрецьку) філософію права, теорію і норми римського права та християнську етику. Саме аналізу зазначених філософсько-правових категорій, а також притаманих їм аксіологічних особливостей і присвячується дана стаття.

Концепцію світоглядно-методологічних джерел європейського, у тому числі й українського, права було сформульовано академіком М. В. Костицьким [8]. В українській філософсько-правовій науці проблематику християнської етики як світоглядно-методологічного джерела європейського, у тому числі й українського, права ґрунтовно досліджено професором І. М. Луцьким [9] та доцентом М. М. Космієм [7]. Проблематикою теорії і норм римського права у якості світоглядно-методологічного джерела європейського, у тому числі й українського, права, ґрунтовно займається професор В. М. Вовк [2; 3; 4; 5], у свою чергу автором цієї статті проаналізовано еллінську (давньогрецьку) філософію права у якості вищезазначеного джерела [10]. Але скажемо, що дані дослідження проводилися у різний час і на даний момент виникає нагальна потреба комплексного аналізу структурних зв'язків, що утворюються між зазначеними вище джерелами задля їх злагодженого функціонування, у чому й проявляється проблематика даного феномена, дослідженню якого й присвячується ця стаття.

У процесі ґносеологічного аналізу концепції світоглядно-методологічних джерел європейського, у т. ч. й українського, права виникає цілком закономірне питання: у чому ж полягає універсальність, уседоступність і навіть об'єктивна необхідність використання такого соціально-аксіологічного феномена, як європейське право? Чи не криється притаманна йому унікальність якраз у природі його світоглядно-методологічних джерел? Для з'ясування цього питання слід коротко охарактеризувати кожне з них окремо й визначити притаманні цим феноменам ідентифікаційні ознаки, які завдяки власному поєднанню, синтезові й спричинили появу такого надзвичайно актуального нині явища, як європейське право.

Зазначимо, що кожне із указаних академіком М. В. Костицьким світоглядно-методологічних джерел європейського, у т. ч. і українського, права виникли у різні хронологічні періоди. Так, зокрема, еллінська філософія права з'являється у VII-VI ст. до н. е., коли давньогрецький мислитель Фалес завдяки формуванню власної світоглядної системи заклав основи розвитку натурфілософії як новітнього напрямку наукового пізнання. Римське право, у свою чергу, формується як універсальний інструмент регулювання суспільних відносин паралельно розвитку римської державності імперського типу. А таке світоглядне джерело, як християнська етика, формується з моменту виникнення, розвитку і поширення християнства як новітньої на той час світової релігії. Зазначимо, що римське право і християнська етика з'являються вже після не лише становлення, але й цілковитого формування давньогрецької філософії права, отож саме тому, на наш погляд, на процеси їхнього формування та розвитку вчиняли безпосередній чи опосередкований вплив світоглядні уявлення та системи, розроблені давньогрецькими мислителями. Тобто, в міру формування чи універсалізації того чи іншого світоглядного джерела європейського права можна прослідкувати існування взаємовпливу, що виникав між ними. Так, зокрема, вплив християнської етики помітний як в еволюційному поступові римського права, так і в подальшому формуванні та становленні новітніх наукових, відповідних до кожного історично-хронологічного періоду, філософських систем. У свою чергу правова свідомість, властива римському соціумові, певним чином вплинула на формування християнських постулатів.

Зародження давньогрецької філософії, до складу якої входила також і філософія права, відбувається приблизно

у VII-VI ст. до н. е., себто в часи, коли соціологічно-цивілізаційні процеси досягли такого рівня, за якого окремий індивід починає перейматись не лише надбанням необхідних засобів виживання та існування, але й питаннями, за допомогою яких можна було б пояснити ті природні процеси та явища, котрі відбувалися навколо нього. Найсприятливіші умови для формування феномена під назвою «філософія» склались якраз у зазначений відрізок часу на території грецьких міст-держав. Факторами, які спричинили появу вказаного феномена, можуть слугувати, насамперед, еллінське прагнення досягнення всеосяжної свободи індивіда, а також кліматичні умови, за яких процес вирощування сільськогосподарської продукції не був обтяжливим, і чимало міст-держав, яким було притаманне розмаїття форм державного управління та суспільно-політичних устроїв, і географічні особливості, які зумовили появу й розвиток у греків мореплавства, релігійних вірувань та ін. Намагання логічного осмислення сутності навколишнього середовища призвели греків до аналізу буття людини у Всесвіті в цілому, а прагнення осягнути та пояснити природу явищ, що не піддавалися емпіричному аналізу, зумовило появу абстрактних суджень, які й поклали початок формування філософського аналізу. Зазначений спосіб мислення призводить до того, що давньогрецькі філософи починають формувати й обґрунтовувати концепцію щодо природної цілісності Всесвіту, в т. ч. і людини як складової його частини. Таким чином у давньогрецькій філософії формується проблематика буття, яка стає одним із наріжних каменів її аналізу. У процесі дослідження зазначеної проблематики виникає також потреба з'ясування сутності матерії та джерела її походження, пояснення природи тих чи інших явищ, причин і наслідків їхньої змінюваності, питання першооснов і, врешті, розробка закономірних правил логічного мислення.

Крім того, в межах давньогрецької філософського простору формуються судження з приводу буття соціуму, внаслідок чого виникають та логічно обґрунтовуються такі поняття, як справедливість, право, закон, традиція, звичай, які з часом набувають обрисів таких, що піддавалися логічному аналізу наступними поколіннями мислителів.

Подальше філософське потрактування зазначених концептуальних категорій привело до того, що розроблені давньогрецькими філософами світоглядні сентенції щораз безпосередньо чи опосередковано впливали не лише на сучасне їм питома право, але й упродовж тривалого періоду на право європейське. Саме тому, з погляду академіка М. В. Костицького, можна стверджувати, що й нині, через два з половиною тисячоліття, філософсько-правові положення давньогрецьких мислителів залишаються актуальними для розвитку європейського, у т. ч. й українського, права. Ідеї справедливості, правової держави, верховенства права, підпорядкованості політики законам стали наріжним каменем творення права у постсоціалістичних і пострадянських державах. Закладені вони і в основі Конституції України 1996 року [8, с. 27].

Другим світоглядним джерелом сучасного європейського, зокрема й українського, права є римське право. Його поява була спричинена фактором існування експансіоністських устремлінь Римської держави. Процес приєднання нових територій вимагав вироблення ефективного адміністративного механізму управління ними, який би, у свою чергу, унеможливив вихід новонабутих територій з імперсько-адміністративної «орбіти» Римської держави, незважаючи навіть на настрої ворожого характеру, що виявлялися серед їхнього населення та були поширеним явищем. Однак ефективність зазначеного механізму без використання такого універсального регулятора суспільних відносин, як право, є не лише сумнівною, але й сам факт його функціонування стає неможливим. З метою створення одного з дієвих універсальних засобів врегулюван-

ня суспільних відносин у 451-450 рр. до н. е. спеціально створеною комісією у складі десяти осіб (децемвірів) було проведено письмову фіксацію чинних на той час у Римі норм звичаєвого права. Таким чином змістом нормативних текстів було заповнено дванадцять таблиць, на яких знайшли власне відображення близько ста двадцяти зазначених звичаїв. Указані таблиці виставлялись для загальноного ознайомлення в центрі столиці Римської держави.

Отже, як нами вже зазначалося, зародження давньогрецької філософії відбувається приблизно в VII-VI ст. до н. е., моментом зародження римського права можна вважати факт створення Законів XII таблиць, який мав місце у середині V ст. до н. е., а саме у 451-450 рр. до н. е. Слід вказати на те, що ці два феномени, які згодом почали відігравати роль світоглядних джерел європейського права, з моменту створення у Римі Законів XII таблиць розвивалися паралельно, фактично виключаючи фактор взаємовпливу. Але історичні реалії внесли власні корективи, завдяки яким зазначені феномени отримали змогу виступити у якості світоглядних джерел європейського права. І таким історичним фактором, безумовно, виявилось завоювання Римом Греції. Так з історії Давньогрецької держави відомо, що римські експансіоністські устремління на терени Еллади набули свого апогею під час третьої війни Риму з Македонією (171-168 роки до н. е.), що завершилася вирішальною битвою під Підне, внаслідок якої фактично було знищено Македонське царство. Таким чином, у другому сторіччі до Різдва Христового завершилось римське завоювання Греції. Звичайно ідеологічна складова римської держави, користуючись правами переможця, прагнула запровадження на підконтрольних грецьких територіях власного, піднесеного до рангу вищої цінності основоположного принципу *more maiorum* («Звичаї предків»), намагаючись виставити у ракурсі неповноцінності «маленьких греків» (*graeculi*) [10, с. 200].

Однак, як зазначав Б. Рассел, коли римляни вперше увійшли в контакт із греками, вони зрозуміли, що порівняно з ними є варварами та «неотесаними» селюками. Греки були незрівнянно вищими за римлян у багатьох сферах соціального буття, у тому числі й філософії. Єдине, у чому римляни їх перевершували, – це військова тактика та соціальна згуртованість [11, с. 342]. Отже, грецька культура та місцецтво, з огляду на властиві їм еволюційні переваги, спонукали Рим добровільно приймати притаманні їм парадигми. Також слід зауважити, що цей процес відбувався не завдяки широкому застосуванню засобів примусу, а еволюціонував сам по собі [1, с. 137-149].

Тобто саме з моменту завоювання Римом Греції відбувається, так би мовити, «пересікання», «зіштовхнення» давньогрецької філософії та римського права. Зазначимо, що цей факт мав місце у II ст. до н. е. На той час давньогрецька філософія уже була фактично сформованим феноменом, який існував більш як 500 років, водночас римське право ще перебувало в процесі власного формування, хоча вже також існувало більш як 200 років. Якщо про давньогрецьку філософію, на момент завоювання Греції Римом, ми можемо говорити як про усталений факт, то те ж саме стосовно римського права ми сказати не можемо. Адже на цей момент саме припадає розвиток експансіоністських устремлінь Римської держави, коли її прагнення до завоювань спочатку спрямовувалися на її сусідів, зокрема і на Грецію, а згодом сягнули не лише європейських земель, але й поширилися на терени Малої Азії, Близького Сходу, Північної Африки. Тобто із завоюванням нових територій та підкоренням населення, яке на них проживало, життєво необхідною виявилася потреба жорсткого реформування адміністративної системи Римської держави та побудови сталого «управлінської вертикалі». І саме право та закон виявилися тим інструментарієм, за допомогою якого зазначена адміністративна система наділялася необхідною функціональністю та стала ефективно-дієвою. Саме тому зі збільшенням території держави змінювалася не лише адміністративна система Римської держави, але й її позитивне

право. А завдячуючи прагматизмові та практицизмові, які були притаманні римському соціумові, воно набуло універсальних властивостей, які й на сьогодні не втратили власної актуальності.

Таким чином, з моменту завоювання Римом Греції розпочинається прямий вплив давньогрецької філософії, у тому числі й філософії права, на процеси подальшого формування та розвитку римського права. Але також слід зауважити, що зазначений вплив був одностороннім і цьому слугували цілий ряд факторів. По-перше, хронологічний фактор – адже на момент римського завоювання Греції еллінська філософія була уже повністю сформованою, усталеною, цілісною та внутрішньо-непроникною, а римське право лише перебувало у стадії формування і, таким чином, вже априорі не могло вплинути на процеси розвитку давньогрецької філософії. По-друге, фактор аксіологічної наповненості давньогрецької філософії і римського права. Адже еллінська філософія на той час була вже сформованим, цілісним явищем, яке вирізнялося цілковитою наповненістю аксіологічним змістом, завдяки чому вона була вже у змозі «поділитися» ним з іншими соціальними феноменами, такими, як римське право, чого про останнє сказати ствердно на той час було ще не можна. Саме тому, ми у змозі констатувати факт існування одностороннього впливу, а саме – еллінської філософії на процеси формування та розвитку римського права, а не навпаки.

Зазначений вплив продовжувався до початку нашої ери, тобто до моменту виникнення християнства з притаманним йому етичним вченням.

На думку В. М. Вовк, становлення європейського права стало можливим завдяки єдності культурних перспектив: перша перспектива пов'язана з відродженням ідеї ролі права в суспільстві як основного регулятиву та поширенням ідей римського права, друга – з розвитком християнської цивілізації, третя – це ідея екстериторіального характеру права, яка ґрунтується на визнанні права основною соціальною цінністю. Але коли мова заходить про вплив римського права на європейське, слід зауважити, що йдеться не про автентичність системи унікальної правової регуляції, а про її «переспівування», із збереженням основних системотворчих елементів [5, с. 31; 3, с. 15]. Торкаючись зазначеної проблематики, сучасний польський мислитель Т. Гіаро говорить про форми «реінкарнації» або рецесії римського права на теренах Європи [6].

Щодо християнської етики як світоглядного джерела європейського права, зазначимо, що етика – це наука, що вивчає мораль, за допомогою якої людство впродовж власного існування на підставі отриманого практичного досвіду та уявлень метафізичного характеру виявилось здатним провести класифікацію вчинків як окремого індивіда, так і соціальної групи чи й соціуму взагалі відповідно до градаційної шкали «добро – зло». Завдяки цьому людство зуміло визначити цінності в дієвій поведінці індивіда, безпосереднім виразом яких можна назвати звичаї, закони, вчинки, що носять позитивний, гуманістичний характер. Саме завдяки цим діяльним виявам індивід у змозі виявити себе у якості самостійного, свідомого, розумного та вільного творіння Божого. Сама ж етика, як підкреслює академік М. В. Костицький, виникає разом із цивілізацією. Вона розвивається з традицій, звичаїв, міфів та, розвинувшись, перетворюється на джерело права [8, с. 28]. Зазначимо, що етичні принципи знаходять власний прояв як у сфері позитивного, так і природного права, відіграючи одну із ключових ролей як у процесі їхнього формування, так і становлення й еволюції.

Норми етичного характеру не є статичними за своєю природою, вони також піддаються еволюційним змінам паралельно розвитку всіх сфер соціального буття. Найбільш яскравий та потужний еволюційний імпульс етика отримала з процесом формування християнського вчення у якості світової релігії.

Зазначимо, що серед переліку світоглядних джерел сучасного європейського права, християнська етика в часовому вимірі формується останньою після еллінської філософії та римського права. Вкажемо на те, що вона виникає і розпочинає власне поширення з I ст. н. е. з Палестини та пов'язується із життям та діяльністю Ісуса Христа. Цікавим фактором є те, що у самому процесі формування християнства одну із головних ролей відіграло саме тогочасне римське право. Адже сама Палестина у цей час перебувала під владою Римської імперії. Понтій Пілат, який, згідно Біблії, був безпосередньо причетний до процесу винесення смертного вироку Спасителю, перебував на посаді римського намісника у Палестині. Сам вирок Ісусові виносився римським судом за нормами як римського, так і місцевого, іудейського права. Та й саме виконання вироку було здійснене римськими солдатами. Тобто римське право, яке на I ст. н. е. вже зазнало досить потужного впливу еллінської філософії, у т.ч. й філософії права, відіграло одну із основоположних ролей в процесі зародження та розвитку християнства. Тобто вплив на християнство, у т.ч. на притаманну йому етику, безпосередньо римського права та опосередковано давньогрецької філософії, відбувався вже з моменту його виникнення. Щоправда й цей вплив, на той час, був ще «одностороннім», оскільки християнство на той час, ще не володіло необхідним інструментарієм для впливу на римське право, яке у той час також досить потужно розвивалося, а тим більше на еллінську філософію. Згодом цей прямий вплив також унеможлилювався через заборону християнства у Римі. Що ж до впливу християнської етики на еллінську філософію, зазначимо, що й у цьому випадку ми можемо спостерігати ситуацію аналогічну впливу на неї римського права. Тобто цей процес унеможлилювався завдяки тогочасній сформованості, системній «закритості» еллінської філософії. Водночас вплив давньогрецької філософії як на подальший розвиток римського права, так і християнства зберігався та набував, відповідно до обставин, як безпосереднього, так і опосередкованого виразу. Саме тому вплив на розвиток еллінської філософії як з боку римського права, так і з боку християнської етики унеможлилювався.

Щодо взаємовпливу, який існував між римським правом та християнською етикою, слід зазначити, що до 325 року він був переважно одностороннім. Адже християнство в Римській імперії на той час перебувало під заборону і могло вплинути на розвиток римського права лише опосередковано (зокрема в Римській державі видавалися акти щодо заборони християнства, переслідування його послідовників тощо). Дана ситуація означала кардинальних змін з 325 року, коли за рішенням імператора Костянтина християнство стає державною релігією в Римській

імперії, а християнська етика все більше починає впливати на суспільну мораль та витіснити язичеську етику. Як зазначає академік М. В. Костицький, за сімнадцять століть християнська етика стала однією з домінуючих у світі. І хоча вона не проявляється у римському праві саме починаючи від Законів XII таблиць, все ж сама кодифікація (мова йде про кодифікацію Юстиніана), здійснювалася юристами-християнами, і, зрозуміло, приналежність до християнства справила свій вплив на характер (технологію) самої кодифікації [8, с. 28]. Таким чином і виникає взаємовплив між римським правом та християнством.

Виходячи із зазначеного, ми можемо констатувати факт існування взаємовпливу між римським правом та християнською етикою. Не в останню чергу це зумовлюється ще й тим, що системи як римського права, так і християнської етики на той час ще характеризувалися притаманною їм «відкритістю». Чого не можна сказати про еллінську філософію права, система якої була вже повністю сформована, внаслідок чого вже вирізнялася «закритістю». Тобто давньогрецька філософія продовжувала зберігати власний вплив як на римське право, так і на християнську етику, зостаючись «непроникною» для впливів з боку як римського права, так і християнської етики. Саме у цьому і проявляється притаманні світоглядним джерелам європейського права аксіологічні особливості.

Хоча слід зазначити, що, на думку академіка М. В. Костицького, християнська етика є, так би мовити, «внесеним» до римського права явищем, «кодифікація» народного права в Європі у так званих «Правдах» (у т.ч. в «Руській правді») відбувалася вже безпосередньо на основі християнської етики [8, с. 28]. Підґрунтям цього явища виступили ряд основоположних принципів, дотримуватися котрих повинен кожен християнин упродовж усього свого життя, а саме: милосердя, благочестя, щедрості, всепрощення, приборкання власної гордіни, смиренності, любові до Господа та до ближнього тощо.

Виходячи зі змісту концепції світоглядних джерел європейського, у т.ч. й українського, права, сформульованої академіком М. В. Костицьким, зазначимо, що до переліку окреслених феноменів належать еллінська філософія права, римське право та християнська етика, які не лише виникали в різні хронологічні періоди, але й несли у собі неодноразовне аксіологічне «навантаження» та зміст. Відштовхуючись від зазначених обставин, показово підкреслимо, що усі три зазначені світоглядні джерела європейського, зокрема й українського, права по різному впливали на процеси його зародження та еволюції, але поступовий синтез указаних впливів у підсумку призвів до появи універсально-регулюючого феномена – європейського права як загальнолюдського онтологічного феномена.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аверинцев С. С. Несколько мыслей об «евразийстве» Н. С. Трубецкого. Опыт беспристрастного взгляда / С. С. Аверинцев // Новый мир. – 2003. – № 2. – С. 137–149.
2. Вовк В. М. Бівалентність римської правової дійсності : Монографія / В. М. Вовк. – Полтава : Вид-во «Полтавський літератор», 2011. – 352 с.
3. Вовк В. М. Римське право і сучасне європейське право / В. М. Вовк // «Порівняльно-правові дослідження» : українсько-грецький міжнародний науковий юридичний журнал. – 2009. – № 2. – С. 14–19.
4. Вовк В. М. Римське право як феномен правової дійсності : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. юрид. наук за спец. : 12.00.12 «філософія права» / В. М. Вовк. – К. : Національна академія внутрішніх справ, 2011. – 34 с.
5. Вовк В. М. Роль римського права у формуванні сучасного європейського права / В. М. Вовк // Філософські та методологічні проблеми права : науково-практичний журнал. – 2009. – № 1. – С. 30–34.
6. Дембінські А. Римське право та правова культура Європи / А. Дембінські, М. Йоньца. – Люблін, 2008. – 150 с.
7. Космій М. М. Християнська етика як світоглядне джерело сучасного українського права : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня кандидата юрид. наук за спец. : 12.00.12 «філософія права» / М. М. Космій. – К. : Національна академія внутрішніх справ. – 2013. – 21 с.
8. Костицький М. В. Філософський аналіз європейського права та його трьох світоглядних джерел / М. В. Костицький // Філософські та методологічні проблеми права : науковий журнал. – К. : Атіка, 2009. – Вип. 1. – С. 22–30.
9. Луцький І. М. Християнство як світоглядне джерело української держави і права : монографія / І. М. Луцький. – Івано-Франківськ : «Місто НВ», 2010. – 477 с.
10. Меленко С. Г. Давньогрецькі витoki української філософсько-правової думки : монографія / С. Г. Меленко. – Чернівці : Технодрук, 2013. – 432 с.
11. Рассел Б. История западной философии и ее связи с политическими и социальными условиями от Античности до наших дней : в 3-х кн. / Б. Рассел ; изд. 7-е, стереотипное. – М. : Академический Проект, 2009. – 1008 с.